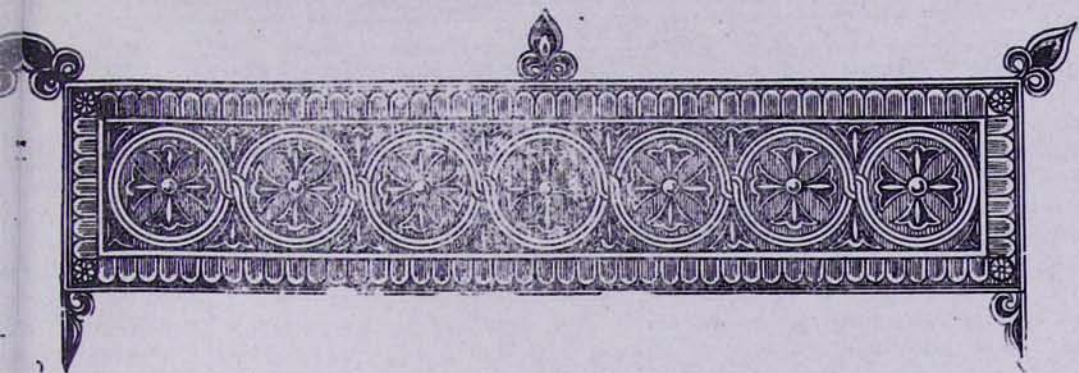

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԲԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ*

Ղազար Փարպեցու ծննդյան թվականը, տեղը և սոցիալական ծագումը որոշելուց հետո, անկանում ենք խոսել նրա վարած դեպքերով ու դեմքերով հարուստ կյանքի ու գործունեության մասին:

Փարպեցուն մենք առաջին անգամ տեսնում ենք Յուրտավում՝ Վրաց Աշուշա բզեշխի տաղը, ուր նա «սննդակից» և «խաղակից» էր Դամիկոնյան և Կամսարական իշխանազուններին: Սրանց դաստիարակությամբ և կրթությամբ ամենից առաջ զբաղվում էին նրանց լայր՝ Զվիկը, և մորաբուլբը՝ Անուշվումը: Պացի սրանցից, նրանք ունեցել են և այլ ուսուցանողներ» (Փարպեցի, էջ 110 և 188): Այդ «ուսուցանողներ»-ը կարող էին լինել իշխանական տան դուռն երեցներ կամ այլ ուսուցիչ-վարդապետներ: Այստեղ՝ Աշուշայի տանը, իշխանիկների հետ մեկտեղ իր առաջին կրթությունն է ստանում նաև մեր ապագա պատմագիրը (Փարպեցի, էջ 188): Սակայն այս հանգամանքը չպետք է մեզ շփոթություն մատնի, թե ինչպե՞ս կարող էր Փարպեցու նման ո՛չ ազնվական անձը սովորել ու դաստիարակվել իշխանազունների հետ միատեղ: Մենք գտնում ենք, որ այդ համատեղ ուսուցումը կարո՞ղ էր տեղի ունենալ, եթե նույնիսկ Ղազարը այդ տանը ծա-

ռայական դուրյան մեջ լինե՞ր: Ինչպես վերևում ասացինք, Փարպեցին կարող էր իր անձնական բարեմասնությունների ու բարեհամբույր վարքի շնորհիվ շրջապատի կողմից հարգանքի ու պատվի արժանանալ, իսկ Զվիկի նման «անվանի, առաելիալ լաւ և մտաւորք մասամբք» օժտված կնոջ աչքից չէին կարող վրիպել շնորհալի պատանու ձիրքերը, և նա կարող էր հանձնարարել իր որդվոց ուսուցիչներին՝ Փարպեցուն էլ կրթել նրանց հետ միասին: Եվ հետո, չպետք է մոռանալ ժամանակաշրջանը, երկրի իրադրությունն այդ ժամանակ, երբ «... բարձեալ էր յաշխարհէն Հայոց և կորուսեալ վաստակը, միտքը, քաջութիւն, տոհմակութիւն և արդարութիւն...» (Փարպեցի, էջ 167: Ընդգծումը մերն է—Չ. Հ.): Այո՛, երբ «բարձեալ» և «կորուսեալ» էր «տոհմակութիւնը», կարո՞ղ էր տեղի ունենալ այդ համատեղ ուսուցումը:

Թե որքա՛ն ժամանակ է տևել այդ ուսուցումը, որքա՛ն ժամանակ է Փարպեցին մնացել Յուրտավում, չգիտենք. այդ մասին միայն մոտավոր գաղափար կարող ենք կազմել, որի մասին կխոսենք քիչ հետո: Սակայն, գիտենք, որ դրանից հետո Փարպեցին սնվել, ուսանել է Աղան Արծրունու մոտ և նրա կողմից հոգևորական է ձեռնադրվել (Փարպեցի, էջ 5 և 188): Իսկ որտե՞ղ է տարվել այդ ուսուցումը, որտե՞ղ է Փարպեցին կրոնավորի սքեմն ընդունել: Գ. Խալաթյանն այդ մասին պարզորեն գրում է, որ նա՝ Փարպեցին,

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № 5-ից:

Վրաստանում միառժամանակ մնալուց հետո, գնաց Գողթն՝ Աղան Արծրունու մոտ՝ իր թերի ուսումը լրացնելու, և այնտեղ էլ վերջինիս կողմից ընդունեց կրոնավորության սրբմը²⁷: Ճիշտ է, որ Արծրունին ճգնել է Գողթնում²⁸, բայց դա մեզ իրավունք չի տալիս ասելու, թե Փարպեցին էլ Գողթն գնաց և այնտեղ ձեռնադրվեց հոգևորական: Ա. Արծրունին Գողթնում մնացել է մինչև 451 թվականը և Վարդանանց պատերազմից անմիջապես հետո իր հոր և հորեղբայրների հետ միասին գնացել է Հունաստան²⁹: Այնտեղ նա մնացել է մինչև իր հոր և հորեղբոր մահը, որը տեղի է ունեցել Լևոն Ա (457—474 թ. թ.) կայսեր գահակալության հենց սկզբում, ուրեմն 457 թվականին: Դրանից հետո միայն Աղանը վերադարձել է Հայաստան³⁰: Մենք տեղեկություն չունենք, թե նա վերադարձից հետո նորի՞ց գնաց ճգնելու Գողթնում, թե՞ մի այլ տեղ, բայց գիտենք, որ նորից մնաց Եկրոնաւորական խոստամբերութեամբ» և «հրեշտակալորոն առաքինութեամբ»՝ դասվելով սրբերի շարքը³¹: Ուրեմն, չենք կարող պնդել, թե Փարպեցին գնացել է Գողթն՝ Աղանի մոտ, որովհետև չգիտենք, թե վերջինս որտեղ է ճգնել վերադարձից հետո և արդյո՞ք ճգնել է... Ընդհանրապես, պետք է ենթադրել, որ Աղանն ինքն է վերադարձից հետո գնացել Գուգարք՝ իր քույրերին տեսության, և ապա սկսել է կրթել ու դաստիարակել ինչպես իր քրոջ որդիներին, այնպես էլ ուշիմ ու խելացի Փարպեցուն: Մեզ այս ենթադրության հիմք նախ և առաջ տալիս է Փարպեցու այն տեղեկությունը, երբ վերջինս իր մասին գրում է. «... սուրբ և ստոյգ հաւատ... ուսեալ ի տղայութեանն յերանելոյ Աղանայ...» (Փարպեցի, էջ 202): Իսկ նա իր «տղայության» հասակն անց է կացրել Աշուշայի տանը: Երկրորդ՝ մեզ այդ ենթադրության է մղում նաև այն հանգամանքը, որ Աղանի անունը, նրա մահից հետո, որպես սրբի, հռչակվել է ոչ միայն Հայաստանում, այլև Աղվանքում ու Վրաստանում (Փարպեցի, էջ 6): Եթե նրա անունը հռչակվել է Աղվանքում և Վրաստանում, ուրեմն նա եղել է այդ տեղերում, իսկ եթե եղել է Վրաստանում, ապա առաջին հերթին կլինեք Ցուրտավում՝ իր քույրերի մոտ: Բայց մի բան պարզ է, որ Փարպեցին ուսանել է Արծրունու մոտ վերջինիս Հունաստանից վերա-

դառնալուց հետո: Ուրեմն, այդ ուսման սկիզբը պետք է փնտռել անպայման 451 թվականից հետո:

Եվ ահա, Աղան Արծրունին, այստեղ՝ Աշուշայի ամրոցում, սկսում է «սուրբ և ստոյգ հաւատ» սովորեցնել ինչպես իշխանիկներին, այնպես էլ Փարպեցուն: Պատանի Ղազարն է ձիրքերով ու ձգտումներով, իր ուշիմությամբ ու ընդունակությամբ իրենցով այն աստիճան գրավում Արծրունուն, որ նա որոշում է Ղազարին հոգևորական դարձնել և ապա բարձրագույն կրթության տալ: Այս մտադրությամբ էլ բուն թափով շարունակվում են ուսումնառությունները: Ըստ երևույթին, բացի Աղանից, այլ ուսուցիչ-վարդապետներ ունեցնում էր այս դպրոցը (Փարպեցի, էջ 187): Այս ուսումնառության տարիներ տևում են մոտավորապես մինչև 462—463 թ. թ., այսինքն մինչև Մամիկոնյան Կամսարական իշխանիկների վերադարձ իրենց կալվածները: Պետք է ասել, որ Հ. Մ. Չամչյանը ճիշտ է վճարվել, սրանց վերադարձը կապելով կապալա նախարարների ազատության ու Հայաստան վերադառնալու հետ սխալվելով միայն թվականի հարցում³²:

Այո՛, Մամիկոնյան ու Կամսարական իշխանադուռը դրանից առաջ չէին կարող Գուգարքից վերադառնալ իրենց կալվածները որովհետև մինչ այդ երկրում տեր ու տնօրեն էին ուխտազանցները, երկիրը գտնվում էր խառնաշփոթ վիճակում, և ուրիշ շատ իշխանական տոհմերի հետ միասին, իրենք էլ զրկված էին իրենց կալվածներից, այնպես որ վերադարձի համար՝ չկային բարենպաստ պայմաններ: Իսկ երբ 450—451 թ. թ. ապրտամբությանը մասնակցած և Պարսկաստանի խորքերն աքսորված հայ նախարարներն ազատվում և վերադառնում են Հայրենիք, դրությունը փոխվում է: Ամենից առաջ Հայոց աշխարհը վերստանում է իր կորցրած ղեկավարներին, իրենց կալվածներից զրկված շատ նախարարական տներ վերստանում են դրանք, երկրում ստեղծվում են քիչ թե շատ խաղաղ վիճակ և այլ բարենպաստ պայմաններ, որոնք արդեն հնարավորություն են ստեղծում Գուգարքում ապաստանածներին վերադառնալու իրենց հայրենական կալվածները: Նախարարները Հայաստան են վերադարձել Մամիկոնյանների թագաւորութեան Պերոդի»³³ (Պերոդ՝ 457—484 թ. թ.), այսինքն՝ 462 թվականին: Ուրեմն, նրանք էլ Ցուրտավից վերադարձել են այդ թվականից հետո: Հենց այս ժամանակներն էլ Աղան Արծրունին Փարպեցուն հոգևորական է ձեռնադրում:

²⁷ Գ. Խալաթյան, էջ 9, 10 և 11.

²⁸ Թովմայի վարդապետի Արծրունայ, «Պատմութիւն տան Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 130—131.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 142.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 144.

³¹ Նույն տեղում.

³² Հ. Մ. Չամչյան, Բ, էջ 156.

³³ Գ. Փարպեցի, էջ 110.

Փարպեցի, էջ 188): Դրանից հետո, ինչպես
զգուշացրել է, երիտասարդ Ղազարն ուսանել է
գաղութներից վերադարձած Արրահամ Խոստո-
վանողի մոտ. «... որում ըստ ձայնի խորհրդ-
րանքի և շահագուցանելի ծերութեանս, և կա-
ռուող լինելի առ նմա գոնեա սուղ ինչ ժամանակ
մնալ... այլ յաղագս իմաստաւոր բանի, ըստ
տնորա տեանն մեծ հրահանգին, շահեալ ի
նմանէն՝ հանգոյն մեծի գանձու ամփոփելոյ
հաշուէի զպարապումն զայն» (Փարպեցի,
էջ 202): Ինչպես երևում է, Փարպեցին քիչ է
աշակերտել Խոստովանողին, այլպես չէր
ապաստաւ «նրա մոտ քիչ ժամանակ մնալու»
համար: Դրանից հետո, շուտով, մոտավորա-
պէս 465—466 թ. թ., երիտասարդ Ղազարը
վերադարձանքի՝ Արծրունու և Խոստովա-
նողի հրամանով, մեկնում է Հունաստան՝ ու-
սումը կատարելագործելու նպատակով (Փար-
պեցի, էջ 187):

Բյուզանդիոնում նա երկար տարիներ մեծ
ծրաջանությամբ կարգում և ուսումնասիրում
է հին հունական մտածողների և Քրիստոնեա-
կան Եկեղեցու հայրերի՝ Աթանաս Ալեքսանդ-
րացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ
Նրուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրի-
գոր Աստվածաբան նաղիանդացու և ուրիշնե-
րի երկերը: Նա առանձնապես մեծ ուշադրու-
թյուն է դարձնում հասարակական գիտու-
թյուններին, հատկապես հոգևորական և
ճարտասանական արվեստին և շուտով փայ-
լում իր «բանական գիտութեամբ» (Փարպե-
ցի, էջ 185): Ստանալով իր ժամանակի հա-
մար բարձր և առաջավոր կրթութիւնը, նա
վերադառնում է հայրենիք, և գալով Շիրակ,
մնում է Կամսարականների մոտ մինչև
Վահան Մամիկոնյանի վերջնական հաղ-
թանակը պարսիկների դեմ, յայնչեմ մին-
չև նվարտակի հաշտութեան պայմանագրի
կնքումը. «...և եկեալ անտի (Հունաստա-
նից—Ձ. Հ.) կեցի առ Կամսարականսդ
յամենայն ամբոխսն, մինչև յամս նուաճ-
ման ձեռոյ (Փարպեցի, էջ 187): Ընդգծու-
մը մերն է—Ձ. Հ.): Վ. Մամիկոնյանի
«նվաճումը» նվարտակի պայմանագիրն
է, իսկ այդ «նվաճման ամը»՝ 484 թվա-
կանը (Փարպեցի, էջ 158, 159, 170):
Ուրեմն, մինչև այդ թվականը Փարպեցին
եղել է Կամսարականների մոտ՝ Շիրակում,
թերևս որպէս դռան երեց: Այնտեղ եղել է
«յամենայն ամբոխսն»-ի ընթացքում, որի
տակ պետք է հասկանալ ինչպես Վահանյանց
պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանը,
այնպես էլ դրան նախորդող իրարանցումնե-
րով ու շփոթութիւններով լեցուն տարիները,
որոնք հղի էին ապստամբութեան պոռթկու-
մով: Այդ «իրարանցումներն ու շփոթութիւն-
ներն» սկսվում են Գյուտ Արահեզացի (461—

478 թ. թ.) կաթողիկոսի կյանքի վերջին տա-
րիներից, երբ ուխտադանցները՝ Գաղիշո
Մաղխազի գլխավորութեամբ, նորից են աշ-
խուժացնում իրենց հայրենազավ գործողու-
թյունները և սկսում բանասերութիւնների ու
խժոժութիւնների մի ամբողջ շարք հայրենա-
նւիր անձանց նկատմամբ: Այդ իրարանցում-
ների մեջ մտնում են Գյուտի դատը, Վահանի
կեղծութեանցութիւնը և դրանց նախորդող ու
հաջորդող դեպքերը: Գյուտի դատը տեղի է
ունեցել 478 թվականին, իսկ Վահանի կեղծ-
ութեանցութիւնը՝ դրանից անմիջապէս հետո,
մոտավորապէս՝ 478—479 թ. թ. (Փարպեցի,
էջ 113—117): Այս հաշվով, Փարպեցին Բյու-
զանդիայից պետք է վերադարձած լինի այս
դեպքերից մի քանի տարի առաջ, մոտավոր-
ապէս 472—473 թվականներին՝ 32—36
տարեկան հասակում՝ այնտեղ ուսանելով
6—8 տարի:

Ինչպես երևում է, Շիրակում եղած տարի-
ներին Փարպեցին եռանդուն մասնակցու-
թյուն է ունեցել ինչպես Վահանյանց պատե-
րազմին, այնպես էլ դրան նախորդող բոլոր
դեպքերին՝ իր հորդորներով ու խրախույսնե-
րով, կրոնական քարոզներով ու խորհուրդնե-
րով, հայրենասիրական կրակոտ ճառերով
մարտի կոչելով հայրենիքի զինվորներին:
Իսկ պատերազմի հաղթական վախճանից հե-
տո, հոգնած ու պատերազմական թոհուր-
հից ծանձրացած, Փարպեցին ցանկանում է
զբաղվել աղոթքներով ու հանգստանալ (Փար-
պեցի, էջ 187):

Եվ ահա նա գնում է Սյունիք՝ ճգնելու
Մովսէս անունով մի կրոնավորի մոտ: Ձմե-
ռը նա անցկացնում է քարայրներում, իսկ
ամառը՝ տեղի եպիսկոպոս Տեր Մուշեի հետ
գնում է հովասուն վայրեր: Սյունիքում նա
մնում է երկու տարի՝ 484—486 թ. թ., մինչև
Վահան Մամիկոնյանի Հայոց մարզպան
նշանակվելը (Փարպեցի, էջ 187): Մարզպան
նշանակվելով, Վ. Մամիկոնյանն ավելի լայն
հնարավորութիւններ է ստանում ընդարձա-
կելու դեռևս 484 թվականից սկսած իր բարե-
նորոգման ու շինարարական աշխատանքնե-
րը: Միաբանութիւն է հիմնում³⁴ դեռևս այդ
թվականին իր կողմից նորոգված³⁵ Վաղար-
շապատի կամ Նոր քաղաքի³⁶ կաթողիկէ եկե-
ղեցում և նրան կից վանքերում և ապա մտա-
ծում կեկեղեցական այդ կարևոր կենտրոնի
հոգաբարձութիւնը հանձնելու ձեռնարկ, ըն-
դունակ ու վստահելի մի մարդու: Շատ սքե-
մավորներ են ցանկանում ձեռք բերել այդ

³⁴ Ասողիկ, էջ 81—82:

³⁵ Ղ. Փարպեցի, էջ 157, 176, 186:

³⁶ Փարպեցու ժամանակ Վաղարշապատը միաժամա-
նակ նոր քաղաք է անվանվել (Փարպեցի, էջ 176):

արդյունավետ պաշտոնը, սակայն Վահանը չի մոռանում իր մանկության ու պատանեկության օրերի սննդակցին ու խաղակցին: Ուստի նա Սյունյաց աշխարհից գտնում, բերում է Փարպեցուն, այն մարդուն, «որում ոչ ոք գոյ փոխանակի» (Փարպեցի, էջ 188) և նրան հանձնում այդ պատասխանատու պաշտոնը (Փարպեցի, էջ 186: Տե՛ս նաև Ասողիկ, էջ 82):

Ստանձնելով հոգաբարձությունը՝ Փարպեցին շուտով մեծ բարեկարգության է հասցնում եկեղեցին և վանքերը, կարգ ու կանոն է մտցնում այնտեղ, գրանցման է ենթարկում միաբանության բոլոր հասույթներն ու նվիրատվությունները: Այս գործում նրան մեծ աջակցություն ու օգնություն են ցույց տալիս Վահանի եղբայրները, եղբորդիները, Կամսարականները, Համազասպ Մամիկոնյանը, Գազրիկ Աբեղյանը և ուրիշներ (Փարպեցի, էջ 195 և 196): Շուտով իր «գործավոր» քարոզների և լուսավոր ու անսպառնալիք խոսքերի շնորհիվ, ինչպես և իր «առավելյալ շնորհներով» գրավում է ժողովրդի սերն ու համակրանքը, որը «հոգաբարձությանը է լսում» նրան և «գովության» արժանացնում (Փարպեցի, էջ 200):

Բայց այս բոլորը երկար չի տևում: Հոգաբարձուի այդ կարևոր ու արդյունավետ պաշտոնը, որ հենց սկզբից էլ վիճարկվել էր բազում նախանձորդների կողմից (Փարպեցի, էջ 197), գրգռում էր տգետ ու խավարամիտ շատ սքեմավորների ընչաքաղցությունը, և նրանք առիթի էին սպասում՝ իրենց ընչաքաղցությանը հագուրդ տալու համար: Առիթը չի ուշանում:

490 թվականին վախճանվում է հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանգակունին: Նրան հաջորդում է Բաբգեն Ոթմսեցին (490—516 թ. թ.)³⁷: Ժամանակավորապես լուծ կրոնա-դավանաբանական վիճաբանությունները նորից են սկսվում: Հայաստանում սկսում է կազմակերպվել միաբնակ, հակաքաղկեդոնական հոսանք³⁸: Եվ բացի դրանից, ժամանակավորապես թաքնված պարսկասերները նորից են բարձրացնում իրենց գլուխները և սկսում են հալածել հունական գիտությունը սիրող ազգայիններին³⁹:

Ղազար Փարպեցին, լինելով այս ազգային մտավորականների ականավոր ներկայացուցիչը, բնականաբար զերծ չէր մնալու նրանց հալածանքներից: Սկզբում այդ հալածանք-

ներն ի հայտ են գալիս բանասարկությունների մի ամբողջ շղթայով, հետո՝ վանքի կահ-կարասու ջարդումով և եկեղեցու փայտակերտ շինվածքները հրդեհելով, և վերջապես՝ «նման գալոց» հարձակումով ու «անխնայ գիշատում»-ով (Փարպեցի, 186, 197): Նրան սկսում են մեղադրել մի շարք «մեղք»-երի պոռնկության, աղանդավորության, աղանդավորներին հովանավորելու, անգիտության մեջ⁴⁰: Խլում են նրա ամբողջ ունեցվածքը և գրեթե (Փարպեցի, էջ 196 և 197):

Այդ բանասարկություններին ու խժոժություններին վերջ տալու համար, Փարպեցին դիմում է կաթողիկոսին, բայց վերջինս տեսության իսկ չի արժանացնում նրան (Փարպեցի, էջ 199): Շարունակելով իրենց խաղաղամեքենքը՝ բանասարկները կարողանում են Փարպեցուն պախարակել նույնիսկ Վահանի աչքում (Փարպեցի, էջ 197): Եվ ահա, մեն-մենակ մնացած, բոլորի կողմից լքված, Փարպեցին շունի ոչ այլ ինչ անելու, եթե ոչ թողնել և փախչել դեպի օտար երկրներ:

Վաղարշապատից փախած Փարպեցու հանգրվանը լինում է Հայկական Միջագետքի Ամիդ քաղաքը⁴¹ (այժմ Դիարբեքիր): Այստեղ նա իր հայրենի երկրից հալածված օտարականի դառն ու տխուր կյանքն է վարում: Ինչպես երևում է, նա նույնիսկ օրվա հացի կարոտ է եղել: Համազասպ Մամիկոնյանն է եղել նրա «կերակրիչը» (Փարպեցի, էջ 195): «Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան»-ի «Առաջաբան»-ի հեղինակի տեղեկություններից երևում է, որ այստեղ էլ Փարպեցուն հանգիստ չեն տվել այդ հալածիչները (Փարպեցի, էջ 186): Միաժամանակ Ամիդում մնալուց հետո, նա այլևս չի կարողանում տանել այդ նենգությունները և, «իբրև զքաջ պատերազմող զինեալ», գրում է իր հռչակավոր «Թուղթ»-ը, որպեսզի «լուեսցեն լիրբքն և անամօթքն», և նույն Համազասպ Մամիկոնյանի միջոցով, «որ և պատճառ իսկ եղև նմա» (Փարպեցու—Ձ. Հ.) այսրէն դարձին», ուղարկում է Վահան Մամիկոնյանին (Փարպեցի, էջ 186, 191), որտեղ մեծ զայրույթով, մեծ պաթոսով և ամբակուռ տրամաբանությամբ ապացուցում է իր անմեղությունը և ծաղկում ամբաստանողներին: Վահանը, համոզվելով դրանում, իր մոտ է կանչում Փարպեցուն և հանձնարարում գրել «Հայոց պատմությունը»՝ ստանձնելով այդ պատմագրական գեղեցիկ երկասիրության մեկենասությունը (Փարպեցի, էջ 5):

Այժմ անհրաժեշտ է պարզել, թե ե՞րբ է Փարպեցին գրել իր այս երկու գործերը:

³⁷ Մաղաֆիա աբխազիական Օրմանյան, «Ազգապատմություն», Ա, էջ Ի և ԻԱ:

³⁸ Լեո, էջ 139:

³⁹ Մ. Աբեղյան, «Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք 1, Երևան, 1944 թ., էջ 201:

⁴⁰ Ղ. Փարպեցի, էջ 190, 192, 195 և 200:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 186:

Պետք է ասել, որ ուսումնասիրողների մոտ այս մասին տարբեր տեսակետներ կան: Փարպեցու «Պատմության» գրության թվականը չորսերորդ համար, ամենից առաջ պետք է նշանակել, թե ե՞րբ է գրվել «Թուղթ»-ը և ըստ այնմ պարզել նաև «Պատմությունը» գրելու տարեթիվը, քանզի «Թուղթ»-ը գրվել է «Պատմություն»-ից առաջ:

Այսպես, հավանական է, որ Փարպեցու սկսած ամար հալածանքներն սկսվել են նույն՝ 490 թվականից, երբ հայրապետական գաղափարներն իր ձեռքը վերցրեց Բաբգեն Ոթմսեցին, քանզի բանասարկությունը, ինչպես ասվել է արդեն, առիթի էին սպասում նրա ձեռքից սխալված վերակազմվի պաշտոնը, որը նրանց հարմար ու դադար չէր տալիս: Լուռ էին նրանք, քանզի դեռ Մանգակունին էր Կաթողիկոսական Քաչի վրա, բայց երբ այն անցավ «տեղական» դաստիարակությանը հառաջ եկած և հակա-հունական զգացմամբ տոգորված⁴² կուսակցության ներկայացուցչին, սկսեցին կատաղի կերպով հալածել Փարպեցուն: Ինչպես երևում է, գրանց տուն է տվել, խրատուսել է նույնիսկ ինքը՝ Ոթմսեցին: Մեզ այդ համոզմանն է բերում այն հակակրանքը, որ տածել է Փարպեցին վերջինիս նկատմամբ (Փարպեցի, էջ 199), նույնիսկ այն աստիճան, որ ոչ մի անգամ չի հիշատակում նրա անունը, մինչդեռ սրա նախորդի՝ Մանգակունու, անունը հիշում է բազմիցս և մեծ սիրով, ջերմությամբ ու հարգանքով: Ինչից և ո՞րտեղից էր գալիս այդ հակակրանքը, արդյո՞ք ճիշտ չէ Օրմանյանը, երբ գրում է. «Կերեկի թե Ղազար Փարպեցին իրեն (Ոթմսեցու—Ձ. Հ.) դեմ հզոր մրցակից (Կաթողիկոսական Աթոռի ժառանգություն համար՝ Մանգակունու մահից հետո—Ձ. Հ.) մը եղած է, այլ Բաբգենի Դվինի մեջ զորացած ըլլալը, իսկ Փարպեցին Վաղարշապատի մեջ հեռու և գործերն անմասն մնալը, վճռած են Բաբգենի հաջողությունը, և այդ պատճառով Փարպեցին հանգիստ բերեկամության պահանջներն ալ մոռցած է, և Վահանն ալ յուր կողմը շահելով Փարպեցին նեղության մատնած է⁴³: Կաթողիկոս դառնալով՝ Ոթմսեցին կաշխատեց չեղդացնել Փարպեցուն և նրա տեղ վանահայր նշանակել իր համախոհներից մեկին: Փաստորեն այդպես էլ լինում է: Փարպեցու դեմ այնպիսի զորեղ խժոժություններ են սկսվում, որ նա Այրարատում երկար մնալ չէր կարող: Ուստի պետք է կարծել, որ նա Ամիդ փախավ կամ հենց այդ՝ 490 թվականին, կամ ամենաուշը

491-ին, որովհետև այդ բոլորից հետո նրան մնում էր ոչ այլ ինչ անել, եթե ոչ շուտափույթ փախուստի դիմելով ազատել իր զույգը:

Մենք գտնում ենք, որ նա Ամիդում էլ երկար չի մնացել: Մեզ այդ համոզման են բերում հետևյալ հանգամանքները. նախ՝ այդ բանասարկություններն այստեղ էլ են հասնում նրան, իսկ այդ նշանակում է, որ դրանք չեն լռել, իսկ լռելու համար հարկավոր էր բավականին ժամանակ՝ առնվազն երկու-երեք տարի, Փարպեցուն մոռանալու համար, երկրորդ՝ եթե չեն լռել, ապա նշանակում է, որ այդ բանասարկություններն ու խժոժությունները կրկնակի հետևել են նրան՝ լրիվ չեղդացնելու և վերացնելու նրանից երկու փուլով, երրորդ՝ «Թուղթ»-ը գրել է հենց այդ ժամանակ՝ դրանց վերջ տալու համար, չորրորդ՝ «Թուղթ»-ը գրելուց անմիջապես հետո, նա վերադարձել է հայրենի երկիր: Որ նա «Թուղթ»-ը գրելուց անմիջապես հետո է վերադարձել՝ հաստատվում է հետևյալ փաստերով. ա) մենք տեղեկություն չունենք, որ նա «Թուղթ»-ը գրելուց հետո սպասած լինի Վահանի պատասխանին. բ) «Թուղթ»-ը Վահանին է ուղարկում Համագասպ Մամիկոնյանի⁴⁴ միջոցով. գ) այս վերջինս էլ հենց պատճառ է հանդիսացել Փարպեցու վերադառնալուն: Հարց է ծագում, թե Համագասպը սկզբից «Թուղթ»-ը բերեց Վահանին և հետո՞ նորից վերադարձավ Փարպեցուն տանելու, թե՞ միանգամից, ինչպես «Թուղթ»-ը, այնպես և նրա հեղինակին իր հետ տարավ հայրենիք: Բնական է, որ հավանականության մոտ է երկրորդը: Թերևս նա Փարպեցու փախուստից հետո գնացել է նրան փնտռելու և գտնելով Ամիդում, վերադարձել հայրենիք: Հավանական է, որ «Թուղթ»-ը հանձնում է Վահանին, իսկ հեղինակին պահում իր մոտ մինչև որ Վահանը, կարգալով այն, կհամոզվեր Փարպեցու անմեղության մեջ, կներեր և իր մոտ կկոչեր նրան:

Քանի որ Փարպեցին Ամիդում երկար չի մնացել, ուստի այս բոլորից հետո կարելի է եզրակացնել, որ նա այնտեղ է եղել 491—492 թ. թ. և 492 թվականի վերջերին վերադարձել հայրենի երկիր: «Թուղթ»-ը գրել է Ամիդում 491—492 թ. թ.: Ահա այս վերադարձից հետո է, որ Վահանը նրան հանձնարարում է գրել «Հայոց պատմությունը»: Ուրեմն, Փարպեցին իր այդ երկը գրել է 492

⁴² Մ. աբխազիկոսյան Օրմանյան, հիշված աշխատությունը, էջ 484:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 482:

⁴⁴ Այս Տեր Համագասպը (Փարպեցի, էջ 195) կայալ նախարարների հետ Վրկան արքայած Համագասպ Մամիկոնյանն է (Փարպեցի, էջ 86): Նա մեծ և պատվական նախարար է (Փարպեցի, էջ 186), թերևս Վարդան Մամիկոնյանի կրտսեր եղբայրը:

բվականից հետո, բայց ոչ ուշ, քան 493 թվականը, որովհետև նրա փախուստը Այրարատից և վերադարձը կարող էր տևել ամենաշատը երկու տարի:

Թե ե՞րբ է վերջացրել իր «Պատմություն» շարադրումը, որտե՞ղ և ինչպիսի՞ կյանք է վարել այնուհետև, ե՞րբ է վախճանվել և ո՞րն է նրա վերջին հանգրվանը, հայտնի չէ, ուստի սխալ է ասել, և այն էլ ոչ հիմնավորված, թե Փարպեցին իր «Պատմություն»-ը ավարտել է 506⁴⁵ կամ 509⁴⁶ թվականներին: Հավանական է, որ նա շատ ավելի վաղ է վերջացրել իր երկասիրությունը: Այդպես ենք գտնում, ելնելով այն թարմությունից, որ զգում է ընթերցողը կարդալով այդ երկը: Ինչպես երևում է, Փարպեցին գրել է դեպքերի անմիջական ազդեցության տակ. խոսքն այստեղ հատկապես վերաբերում է նրա երկի երրորդ մասին: Նա իր գիրքը վերջացրել է ամենաշատը մի քանի, մոտավորապես՝ 3—5 տարում, որովհետև, եթե նրա շարադրման տևողությունն ավելի երկարներ, ապա կթուլանար դեպքերի տպավորությունը, և մենք չէինք զգա այն թարմությունը, որ կա նրա երկի վերջին մասում: Որ այդ այդպես է, երևում է այդ երկի առաջին երկու և վերջին մասերի համեմատությունից: Առաջին երկու մասերը վերաբերում են անցյալին, որոնք նա գրել է մեծ մասամբ զրավոր և ապա բանավոր աղբյուրների օգնությամբ, մինչդեռ, վերջին

մասի դեպքերին ինքն ախանառես է և նույնիսկ՝ մասնակից, իսկ հերոսներն իր շրջապատի մարդիկ են, որոնց հետ նա մշտական շփում ունի: Այս իսկ պատճառներով, թարմության տեսակետից խզում է առաջացել նրա երկի սկզբի և վերջին մասերի միջև: Կրկնում ենք, եթե նրա երկի շարահյուսման ընթացքը ավելի երկար տևեր, ինչպես ենթադրել են հալաթյանը, Ջամիլյանը և ուրիշներ, ապա մենք չէինք զգա ա՛յն թարմությունը, ա՛յն անմիջականությունը, որ կա նրա երկի վերջին մասում և այս մասը չէր տարբերվի նախորդ երկու մասերից: Այս հաշիվներից ու հանգամանքներից ելնելով՝ մենք գտնում ենք, որ Ղազար Փարպեցին իր «Հայոց պատմության» շարադրումը ավարտել է մոտավորապես 495—498 թվականներին:

Գրելով ու դարերին հանձնելով իր նշանավոր երկասիրությունը՝ հայ պատմագրության փայլուն գլուխ-գործոցներից մեկը՝ Փարպեցին այնուհետև հրաժեշտ տվեց իր բուռն ապրումներով, դեմքերով ու դեպքերով հարուստ և անչափ արդասավոր կյանքին, մոտավորապես 2 դարի առաջին տասնամյակում: Ըստ ավանդության, մեր վաստակավոր պատմագրի շիրիմը գտնվում է Փարպիի մոտ գտնվող Լազրեվան կամ Ղազարու վանք գյուղի հարավակողմում եղած հին եկեղեցու հարավային ավանդատանը:

Ահա՛ այն բոլորը, ինչ որ կարող էինք իմանալ մեր բազմաշարչար ու բազմավաստակ պատմագրի՝ Ղազար Փարպեցու կյանքի ու գործունեության մասին:

⁴⁵ Ա. Ջամիլյան, էջ 84—85:

⁴⁶ Գ. Խալաթյան, էջ 113:

